

ІСТОРІЯ ФІЛОСОФІЇ. ЕТИКА ТА ФІЛОСОФІЯ РЕЛІГІЇ

УДК 111.1 (09)

Етичне кредо Алена Бадью у контексті культури постмодерну

ALAIN BADIOU'S ETHICAL CREDO IN THE CONTEXT OF POSTMODERN CULTURE

БОРИСОВА Тетяна – кандидат філософських наук, доцент кафедри міжнародної економіки і соціально-гуманітарних дисциплін, Український державний університет науки і технологій, проспект Гагаріна, 4, м. Дніпро, 49004, Україна

BORISOVA Tetiana – Ph.D. in Philosophy, Associate Professor of Department of International Economics and Social-Humanitarian Disciplines, Ukrainian State University of Science and Technologies, 4, Yuri Gagarin Ave., Dnipro, 49004, Ukraine

ORCID <https://orcid.org/0000-0002-0122-743X>

DOI <https://doi.org/10.54891/2786-7013-2024-2-4>

Анотація. У статті здійснено спробу розкриття основних характерних рис та проблемних точок етичної доктрини А. Бадью як культурно-історичного явища епохи постмодерну. Впроваджено системний огляд ролі й місця етики в сучасному філософському дискурсі. Виявлено феноменологічні та екзистенційні рецепції етичних домінант у світоглядній картині мислителя. Відображений критичний погляд філософа на проблему суб'єкта етичних відносин. Зазначено на спробі А. Бадью сконструювати спекулятивну модель антиуніверсальної системи цінностей. Акцентовано увагу на чутливих сторонах самого епістемологічного потенціалу етичного кредо філософа. Зазначено, що процеси етичної рефлексії запускаються французьким ученим на умовах відмови від традиційних виразів поняття «етика» через поняття «людина», «право», «інший», які на думку самого А. Бадью не є доцільними і зручними через свою «спекулятивність» (умоглядну абстрактність). Аналізовано ключові аспекти етико-соціального модусу перебування людини в сучасній культурі. Виявлено факт звужування етичного масиву за рахунок перегляду онтологічних підвалин класичної європейської культури, критична візія етичних наративів І. Канта. Зосереджено увагу на бажанні мислителя підмінити фундаментальні онтологічні основи класичної метафізики ідеєю відтворення унікальності онтологічної ситуації. В опозиції до сакрального підходу щодо універсальних етичних постулатів запропоновано секуляризований нігілістичний по суті авторський посткласичний проєкт. У цьому проєкті переосмислено основні магістральні універсалії культури (добро, зло, буття, ситуація, суб'єкт, мистецтво, норма та інші). Особливу увагу приділено автором окресленню потенціального кола проблемних питань етичного проєкту А. Бадью, що спровоковані антиуніверсальним підходом до етичної норми: ерозія ціннісного класичного аксіологічного базису, методологічна обмеженість в аналізі, що спричинена постструктуралістськими настроями. Констатовано факт, що етичні аксіоми А. Бадью розкриваються мислителем через свою іманентну природу, без опори на універсальні етичні гранднاراتиви.

Ключові слова: етика, ситуація, контекст, суб'єкт, нігілізм, множинність.

Summary. The article attempts to reveal the main characteristic features and problematic points of A. Badiou's ethical doctrine as a cultural-historical phenomenon of the postmodern era. A systematic review of the role and place of ethics in modern philosophical discourse is introduced. The phenomenological and existential receptions of ethical dominants in the thinker's worldview are revealed. The philosopher's critical view on the problem of the subject of ethical relations is reflected. A. Badiou's attempt to construct a speculative model of an anti-universal system of values was noted. The attention is focused on the sensitive aspects of the epistemological potential of the philosopher's

ethical credo. It is noted that the processes of ethical reflection are launched by French scientists on the conditions of abandoning the traditional expressions of the concept of «ethics» through the concepts of «man», «right», «other», which according to A. Badiou himself do not look appropriate and convenient due to their «speculativeness» (conjectural abstractness). The key aspects of the ethical and social modus operandi of a person in modern culture are analyzed. The fact of the narrowing of the ethical array due to the revision of the ontological foundations of classical European culture, a critical vision of I. Kant's ethical narratives is revealed. Attention is focused on the desire of the thinker to replace the fundamental ontological foundations of classical metaphysics with the idea of reproducing the uniqueness of the ontological situation. In contradiction to the sacred approach to universal ethical postulates, a secularized nihilistic essentially authorial postclassical project is proposed. This project reviews the main universals of culture (good, evil, existence, situation, subject, art, norm, and others). The author pays special attention to the outlined potential range of problematic issues of A. Badiou's ethical project, provoked by an anti-universal approach to the ethical norm: the erosion of the valuable classical axiological basis, methodological limitations in the analysis caused by post-structuralist attitudes. The author states that A. Badiou's ethical axioms are revealed by the thinker through their immanent nature, without relying on universal ethical grand narratives.

Key words: *ethics, situation, context, subject, nihilism, multiplicity.*

Вступ. Легко погодитися з думкою про те, що поняття «етика» є широковживаним та філософсько усталеним у сфері застосування системи гуманітарних наук. Тема етико-моральних та ціннісних аспектів життя людини не позбувається своєї актуальності ще з часів античної філософської думки. Проте, відмінювання цього поняття у різних дискусійних площинах не дає підстави стверджувати, що філософія ХХ століття, а тим більше філософсько-етична думка ХХІ століття наблизилася нас до всеохоплюючого бачення людини та її морального ідеалу. Проблема морально-етичного ідеалу так і залишається предметом різноманітних дискусійних майданчиків та місцем полемічної боротьби поліфонічних світоглядних позицій.

У своїй передмові до англomовного видання «Етика» А. Бадью, П'єр Голлворд лапідарно окреслив актуальність інтересу до творчості французького мислителя такими словами як, «концепції цього автора заохочують до надзвичайно плідного та провокативного» аналізу». Наголос на слові «провокативного», на наш погляд, є ключовим. Етична проблематика у філософському дискурсі ХХІ століття вже сама по собі конструює культурно-історичний портрет епохи. Творчий спадок А. Бадью в етичній сфері – ще один штрих у цій картині світу.

Актуальність. Філософія постмодернізму, особливо її «екзистенційний табір», охоче береться за відбудову правил та принципів етики та її доктринальних основ. У даному випадку наш погляд буде зосереджений на ідейному спадку А. Бадью. Його думка є полемічно-строкатою навіть для вузького кола дослідників сучасної філософії.

Об'єкт дослідження представлений культурно-філософським аналізом етики А. Бадью в соціально-психологічних проєкціях людини та її онтологічних основ буття.

Предметом нашого аналізу постає секулярний та суб'єктивований антиуніверсальний характер етичної картини світу А. Бадью.

Аналіз останніх досліджень. Дослідниками творчості А. Бадью з теми його етичних філософських експериментів можна вважати: П. Голлворда, С. Жижека, Ж. Баркера, Ж. Рансьєра, Е. Лакло, А. Тоскано, Н. Хьюлета, А. Салгано, Д. Бенсаїда, Б. Бостіла, А. Азада, О. Фелтхама, В. Черненко, О. Косорукову, П. Шведа, Т. Давидкіну та інших.

Мета нашої роботи – визначити коло характерних фундаментальних рис та складових етичної доктрини французького дослідника.

Методологічна основа даного дослідження презентована методами філософської та культурологічної компаративістики. Застосування порівняльного та системного методів

дозволило в аналізі вийти на виявлення спільних рис у поглядах А. Бадью з філософами попередніх епох. Використання етико-культурологічного підходу обумовило виділення етико-соціальних спрямованостей філософських уподобань А. Бадью та прихильників його світогляду.

Виклад основного матеріалу. У своїй праці «Етика» уже у вступній її частині А. Бадью окреслює для читача горизонт своїх намірів. Йдеться про дві головні мети його дослідження. Зі змісту цих завдань можна починати складати уявлення про лейтмотив, власне, майбутнього дискурсу французького мислителя, адже з методологічної точки зору – цілі і завдання формують, нехай опосередковано і не завжди явно, предметне поле філософської рефлексії.

У центрі уваги вченого стоїть особлива частина нашої культури, яка із сивих віків носить назву «Етика». Озираючись у минуле історії філософії, А. Бадью наголошує на тому, що змістовна частина цього поняття плинним чином змінювала своє наповнення від епохи до епохи. Одним із головних приводів звернутися до розгляду його сьогодні виступає той факт, про який сам французький дослідник пише так: «Сьогоднішнє «повернення до етики» використовує цей термін у доволі туманному сенсі, але, безперечно, воно ближче до Канта (етика судження), аніж до Гегеля (етика рішення). Справді, «етика» сьогодні позначає принцип ставлення до «того, що відбувається», невиразно регулюючи наші коментарі стосовно ситуацій історичних (етика прав людини), ситуацій науково-технічних (етика життя, біоетика), ситуацій «соціальних» (етика спільного буття), ситуацій медійних (комунікативна етика) тощо» [1, с. 62].

Отже зауважимо, що цілі А. Бадью доволі амбітні та філософськи навантажені. З одного боку, дослідити природний характер етики, як явища, що у сучасній культурі править за головну філософську тенденцію нашого часу. З іншого боку – запропонувати власну авторську візію тлумаченню поняття «етика», ніж це нам пропонує традиційна історія європейської філософської культури мислення.

На наш погляд, етичні візії А. Бадью – це свідчення спроб зафіксувати історичну потребу в розв'язанні проблем людини. Для постмодернізму, в цілому є характерною рисою – братися за «перебудову» етичних класичних конструкцій, з категоричною відмовою від релігійного трансценденталізму на користь феноменологічних спекуляцій, гностицизму та художньої езотерики. При цьому зацентровано на «контекстуальності» всіх головних проблем філософської етики. Це виглядає і як данина моді, і як «свіжий» методологічний прийом, що, на наш погляд, виправдовує і прагне легітимізувати практику дивитися на все крізь призму таких понять як «ситуація», «множинність», «інваріантність» та інші. Культурно-історична тяглість думки в традиціях та логіці європейського християнського традиціоналізму явно дратує А. Бадью. Тому, на його переконання, філософія має здолати цю уніфікованість класичної метафізики і площини етичних проєкцій буття культури. Ось як він сам пише про це: «Філософія ставить собі за мету створити місце думки, в якому співіснували б різні суб'єктивні типи, дані в одиночних істинах свого часу. Однак таке співіснування не є уніфікацією, саме тому не можна говорити про одну Етику» [1, с. 89].

Борючись супроти примату єдиного (універсального), А. Бадью тим самим створює «примат» плюралізму як принципу з яким слід підходити до етичної проблематики.

Аксіологічні міркування А. Бадью розкриваються на фундаменті онтології, проте це не робить його вчення, на наш погляд, структурованим. Говорячи про людину, А. Бадью намагається, немов «вбудувати» її (людину як «суб'єкта») у тіло стилізованої під онтологію антропологію. У той час як класична аксіологічна тематика маркується філософом змістом поняття «ідеологія».

Етика А. Бадью, на наш погляд, намагається вибороти для себе окреме статусне місце у європейському дискурсі – місце інтегральної сфери філософського знання, коли антропологічне питання одночасно підсвічується соціологічним, природничо-науковим, політичним та культурологічним виміром. Подібне «розщеплення», на думку самого А. Бадью, є демонстративним свідченням вивіреного аналізу. Чи так це? Це вже інше питання, бо такий підхід варто ставити під сумнів.

Свідома і принципова відмова сучасного філософського дискурсу в особі постмодерністів, від метаетичного, метаметодологічного та метаесхатологічного підґрунтя, не дозволяє узагальнити та філософськи обґрунтувати накопичене етичне знання і авторське творче бачення цього питання мислителями. Слід визнати, що справи з цариною етичного виміру людини в філософії постмодернізму остаточно тавровані «де сакралізацією». Тому навіть популярність і широка вживаність поняття «етика» – не гарантують у такій дискусії повнокровного філософсько-гуманістичного обґрунтування. Філософсько-етичний вимір претендує на науковість, за умови, якщо онтологія, як основа цих етичних міркувань, буде позбавлена метафізичного польоту думки, а методологія не матиме стількох точок дотику з релігійним буттям людини. Криза знань про людину, її природу, кордони та можливості – не буде мати перспективи подолання за таких умов дослідження.

Власне, криза людини у філософії XIX та XX століть частково криється у софістичних спробах «заговорити» ідею гуманізму та моральних цінностей людини та суспільства, ще на старті відмовивши їм у нормотворчій функції.

Предметом дослідження А. Бадью в роботі «Етика. Нарис про розуміння Зла» виступає людина як суб'єкт етичної проєкції дійсності, що являє себе через конкретну ситуацію. Множинність конкретних ситуацій дійсності у поглядах А. Бадью все ж позначається певними магістральними напрямками. Серед головних ученим виділяється проблема «добра та зла», а також питання «нігілізму». Доказом цього слугують думки самого французького мислителя: «Байдуже, чи етика визначається як консенсусне уявлення про Зло, чи як турбота про іншого, вона насамперед позначає характерну для сучасного світу нездатність називати Добро і прагнути до нього. Ба більше: панування етики – симптом того, що в світі домінує своєрідне поєднання смиренної покірності перед необхідним з суто негативною, навіть руйнівною волею. Саме це поєднання слід визначити як нігілізм. Ніцше дуже добре показав, що людство радше бажатиме ніщо, ніж не бажатиме нічого. Збережемо й ми за цією волею до небуття, що слугує мовби підкладкою сліпої необхідності, ім'я нігілізму» [1, с. 91].

Ці та інші умовиводи французького мислителя дозволяють нам вийти на нові горизонти аналізу й окреслити широке коло тем цього проблемного поля:

- через філософію модернізму людина усвідомила обмеженість нігілістичного мислення та небезпеку абсолютизації етичного плюралізму;
- переформатування християнської культурної програми має сприйматися як зміна, що з часом зростає у ціні і перетвориться на цінність;
- цікавим виглядає часовий характер «етичного топосу» в роздумах А. Бадью;
- етичний дискурс А. Бадью формує окремий пласт етичних фігур – «модальність Зла», «модальність нігілізму», «модальність суб'єкта як «іншого», та найголовніше це розгляд «модальності ситуації»;
- етична культура мислення А. Бадью вирізняється феноменологічною емоційністю.

На нашу думку, постмодернізм є критичним за своєю суттю, проте не завжди може сам собі у цьому зізнатися і визнати за собою цю рису. Для А. Бадью все ж нерозв'язаним залишається проблемне питання можливості перетворення досвідного знання про «добро та

зло» у сферу мислимого знання. Разом з тим на поверхню проступає інше питання: наскільки поняття «етичне» у А. Бадью є загальним місцем для інших представників та послідовників постмодернної культури мислення? Відповіді на ці запити слід шукати між текстовими рядками праць французького мислителя.

А. Бадью звертається до розгляду етичної проблематики, проте, сама по собі, популярність слова «етика» у наш час як не дивно є показником глибинного інтересу до людини та філософської антропології у широкому її розумінні. Проговорюючи етичні дискурси, постмодернізм позирає на етичну культуру мислення та буття як на соціально-етичний текст. У французького вченого багато звернень до розгляду декларативних прав та свобод різних спільнот та субкультур, нехай і критичних. У результаті це призводить до визнання існуючої дійсності за її виглядом та формою до етичного анархізму. Останній, на переконання А. Бадью, може привести до етичної інфляції і тих гранднративів, що існували за часів Р. Декарта та І. Канта.

Успадкувавши від некласичної філософії Ф. Ніцше критичний погляд на ці гранднративи класичної метафізики в царині етики – сам А. Бадью вибудовує своє бачення онтологічної картини світу. У ній він спекулятивно розщеплює цілісність образу реальності на фрагменти, даючи їм статус і назву поняття «ситуація».

Ми вважаємо, що такий підхід лише штучно множить варіанти духовно-практичного буття людини, без обґрунтованих критеріїв їх множення. Це спричиняє і зміни у розгляді образу людини. Так останній неминуче переформатовується за принципами «розмивання» основ ідентичності суб'єктивності. С. Грабовський такий стан речей у філософії постмодернізму називає «втратою людської суб'єктивності».

Презирливі погляди А. Бадью у бік християнської етики зумовлені ще одним чинником – відмовою від ієрархії онтологічної архітектури світобудови на користь горизонтальної множинності варіантів та ситуацій реальності. Соціально-етична реальність розпорошується у А. Бадью горизонтальними інваріантними векторами у різні боки. Верховенство єдиного над усім, на думку мислителя є неприпустимим актом «насилля» над «різноманіттям». Більше того, навіть у цьому, збудованому А. Бадью, «етичному топосі» – зберігається заборона на визнання дихотомій, таких законних та природних для християнської культури мислення (добро – зло, як фундаментальних). У цьому ми вбачаємо послідовність у наслідуванні А. Бадью ідей не лише Ф. Ніцше, але і Ж. Дельоза.

Варто відзначити, що безсуб'єктна етика, на нашу думку, не є етикою, за великим рахунком. Про безсмертя людини А. Бадью говорить не пов'язуючи цю думку з європейською християнською традицією розуміння безсмертя людської душі, яку вклав у людину Творець. Це погляд на вічність через призму традиційних для екзистенційної філософії «прикордонних ситуацій». Неповторність та об'єктивна унікальність цих життєвих ситуацій формує портрет «суб'єкта» як людини-функції, людини-реакції. Суб'єкт для А. Бадью – це процес, функція, реакція ... наче сама людина це – рефлекс. Виглядає це як категорії філософської динаміки французького мислителя і подається ним саме так. Ми припускаємо думку, що мова йде про динаміку тотальної класифікації, селекції та розмежування. Усе у філософії А. Бадью селекціонується під якісь критерії. І реальність «розщеплена» на варіативність ситуацій, і сама етика – це «етика істин», яка являє себе у просторі чотирьох типів подій (політичної, наукової, художньої та любовної). З приводу цього наводимо слова самого А. Бадью: «Згідно з нашим філософським вченням, вкажемо на чотири фундаментальні «типи»: політичний, науковий, художній та любовний. Кожна людська тварина, беручи участь у тій чи тій одиничній істині, долучається до одного з чотирьох суб'єктивних типів» [1, с. 89].

До того ж, на глибоке переконання європейського філософа, сама етика, як етика не є повноцінною без розуміння її з тим, що у А. Бадью називається «етика істин».

Ідея істин, немов вкидається в дискурс ученим «збоку», а не «згори», адже табу на ієрархічність ціннісного світу А. Бадью не знімає. Таким чином штучно, як на наш погляд, випрацьовуються правила «вірності» цій етиці істин. Тому етика А. Бадью, нагадує нам чернетку, легкий нарис філософської антиуніверсальної антропології.

Еклектичний характер методології А. Бадью поглиблює проблему категоріальної несумісності етичних цінностей, позбуває їх об'єктивної узгодженості, занурює у ситуацію постійного пошуку виходу «за межі».

Епістемологічний потенціал цього підходу, на нашу думку, лише виявляє суперечливі місця етики А. Бадью. То ж його філософія вимагає більшої герменевтичної пластичності, аби уникнути раціонального суб'єктивізму та відвертої секулярної заангажованості думки.

Відвоювання в «етичному топосі» життєвий простір для нігілізму, як фігури етики – постає як окремий напрям роздумів, як для прихильників, так і критиків творчого спадку французького мислителя. Такий підхід дає підґрунтя для виходу на аналіз проблеми добра та зла. Зауважимо, що міркування А. Бадью носять провокаційний характер для самої внутрішньої логіки його вчення. Спроба виміру цих сутностей у межах філософської картини світу французького дослідника свідчить про те, що не все, що існувало у сфері етико-філософського спадку традиційної європейської культури зберігає для А. Бадью ціннісне навантаження. І це робить його дослідження провокативним і в той же час евристично-динамічним.

А. Бадью залишається вірним ідеям Ж. Дельоза в тому сенсі, що він вносить у ядро своєї етичної концепції природно-соціальну емпірію життя суб'єкта, з обґрунтуванням онтології ситуації. Дельозівське «не єдине» лежить в основі, а різноманітність, яка є нескінченною у природі. В А. Бадью є ті самі страхи-застереження, що й у Ж. Дельоза стосовно хибності міркувань, що схильні до уніфікації та універсалізму. Проблема тотожності затиснута в концепт: світ хаотичний через множинність. Об'єктивність було скасовано, у тому числі і загально-універсальну систему цінностей та норм. Здається, що антиуніверсалізм – це кредо А. Бадью. Прокоментуємо ці наші слова цитатою самого французького мислителя: «Викладемо наші власні аксіоми. Бога не існує. Що також означає: не існує Єдиного. Множинність «без єдиного» – адже будь-яка множинність своєю чергою завжди є множинністю множинностей, – саме таким є закон буття. Єдиною точкою зупинки є порожнеча. Нескінченність, про що вже було відомо Паскалю, – це банальність будь-якої ситуації, й вона не є предикатом жодної трансценденції» [1, с. 85–86].

Проте у подальших рядках своєї праці А. Бадью і Б. Паскалю дорікнув: «Єдиною точкою зупинки є порожнеча. Нескінченність, про що вже було відомо Паскалю, – це банальність будь-якої ситуації, й вона не є предикатом жодної трансценденції» [1, с. 86].

Загалом філософський погляд на етику та етичну картину світу має передбачати й історію розвитку етичних концепцій. У А. Бадью сама історія етичних учень представлена відверто фрагментарно, з наголосом на критику класичних теорій та соціокультурних рефлексій про сучасний світ у їх християнській візії. Зазначимо, що сама філософська антропологія А. Бадью стає спадкоємицею його авторської етичної доктрини з постструктуралістським поглядом на людину як суб'єкта. Зазначимо при цьому той момент, що проблему розуміння «езопової мови» постструктуралізму ніхто не скасовував.

Мірилом мудрості у царині етичного дискурсу постає положення з якого виходить принцип за яким усе метафізичне проголошується фікцією, безплідною філософською

спекулятивністю. Етичні погляди А. Бадью не вичерпуються, на нашу думку, відповіддю на гуманістичні виклики нашого часу, скоріше навпаки. Ми маємо на увазі, що етичний дискурс і збудована французьким дослідником етична картина світу сама позиціонує себе як «виклик» сьогоденню, поглиблюючи ті протиріччя, які традиційно склалися у класичній та неklasичній історії філософської думки.

У післямові до українського видання роботи А. Бадью «Етика. Нарис до розуміння Зла» П. Швед коментує в цілому філософську систему цього мислителя наступними словами: «Ми можемо погоджуватися або дискутувати з нею, можемо нею захоплюватися або заперечувати її, можемо смакувати її інтелектуальну витонченість або дошукуватися в ній неточностей чи внутрішніх суперечностей саме тому, що А. Бадью, немов архітектор, вибудовує свою аргументацію, як чітку вивірену споруду, кожен елемент якої строго співвідноситься з усіма іншими. З огляду на це зрозуміти Бадью потрібно лише один раз, усі інші зустрічі з ним будуть тільки поглибленням чи уточненням цього першого засадничого розуміння» [1, с. 194].

Висновки. Наближаючись до завершення аналізу слід виокремити головні наші висновки стосовно етико-символічної картини світу французького мислителя.

1. Етичні візії проблем людини у творчості А. Бадью являють собою культурно-соціальний та економіко-правовий синкретизм учень про духовно-практичне буття людини та спільноти. «Етика істин» розкривається як не верховний наратив у царині етичних роздумів, а як фіксація культурно-історичної потреби в перегляді традиційних християнських етико-онтологічних засад.

2. Спроби А. Бадью «замкнути» суб'єкта в «ситуації» (де «ситуація» – це онтологічна подія, яка формує і позначає суб'єкта) виглядають як спроби десакралізації трансцендентних основ світу. Відмова від універсалізації та об'єктивації суб'єкта та ціннісного світу загалом – характерна риса етичного дискурсу А. Бадью. Ми находимо етичні коди в картині світу мислителя – динамічними, суб'єктивними, ситуативними та атеїстично спекулятивними.

3. Феноменологічна емоційність філософського стилю європейського вченого створила умови для поліфонічного прочитання етичних доміант французького мислителя. Це один з головних аспектів у розумінні його вчення, адже проблема категоризації феноменів буття суб'єкта тут постає у повний зріз і вимагає виправдувального пояснення.

4. Екзистенційно чутливі етичні проєкції проблеми добра та зла позбуваються у філософії А. Бадью традиційного канонічного онтологічного протистояння. Вони виведені мислителем з трансцендентного топосу у сферу «вічності» під заголовком «тут і зараз». Етичний вимір філософської антропології французького мислителя передбачає відповідь на питання: що таке мораль із глибин самого суб'єкта? Постмодерністські етичні аксіоми А. Бадью скоріше конструюють авторську етичну доктрину, а ніж вкладаються в її розуміння.

Список використаних джерел

1. Бадью А. Етика. Нарис про розуміння зла / пер. з фр. В. Артюха, А. Рєпи. Київ: КомуБук, 2019. 216 с.
2. Бодріар Ж. Символічний обмін і смерть. Львів: Кальварія, 2004. 376 с.
3. Больнуа О. Що нового? Середньовіччя. *Філософська думка*. 2010. № 1. С. 114–136.
4. Воронюк О. Філософія сакрального. Київ: Видавництво «Марко Мельник», 2018. 256 с.
5. Гадамер Г. Прометей і трагедія культури. Герменевтика і поетика. Вибрані твори. Київ: Юнівер, 2001. С. 236–246.
6. Грабовський С. Соціокультурні норми у вимірах постмодерної доби. *Університетська кафедра*. Київ: КНЕУ, 2014. № 3. С. 7–26.
7. Лакс М. Метафізика: сучасний вступний курс. 2-е вид. Київ: Дух і літера. 2021. 608 с.

8. Халіков Р. Повстання проти секулярного світу. Київ: Видавництво Руслана Халікова, 2022. 186 с.
9. Хамітов Н. Статус моральної аргументації в класичних і сучасних філософсько-антропологічних уявленнях. Колізії антропологічного розмислу. Київ: Парапан, 2002. С. 108–122.
10. Ellen R. Theories in anthropology and «anthropological theory». *Journal of The Royal Anthropological Institute (N. S.)*. 2008. Vol. 16. P. 387–404.

References

1. Badyu A. (2019). *Etyka. Narys pro rozuminnya zla* [An essay on the understanding of evil]. Kyiv: Komubuk [in Ukrainian].
2. Bodriar Z. (2004). *Symvolichnyy obmin i smert* [Symbolic exchange and death]. Lviv: Kalvariya [in Ukrainian].
3. Bolnua O. (2010). Shcho novoho? Serednyovichchya [What's new? Middle Ages]. *Filosofska dumka – Philosophical thought*, 1, 114–136 [in Ukrainian].
4. Voronyuk O. (2018). *Filosofiya sakralnoho* [Philosophy of the sacred]. Kyiv: Marko Melnyk Publishing House [in Ukrainian].
5. Hadamer H. (2001). *Prometey i trahediya kultury. Hermenevtyka i poetyka. Vybrani tvory* [Prometheus and the Tragedy of Culture. Hermeneutics and poetics. Selected works]. Kyiv: University [in Ukrainian].
6. Hrabovskiy S. (2014). Sotsiokulturni normy u vymirakh postmodernoyi doby [Sociocultural norms in dimensions of the postmodern age]. *Universytetska kafedra – University department*, 3, 7–26 [in Ukrainian].
7. Laks M. (2021). *Metafizyka: suchasnyy vstupnyy kurs* [Metaphysics: a modern introductory course] (2d ed.). Kyiv: Dukh i litera [in Ukrainian].
8. Khalikov R. (2022). *Povstannya proty sekulyarnoho svitu* [Rebellion against the secular world]. Kyiv: Ruslan Khalikov Publishing House [in Ukrainian].
9. Khamitov N. (2002). *Status moralnoyi arhumentatsiyi v klasychnykh i suchasnykh filososko-antropolohichnykh uyavlennyakh. Koliziyi antropolohichnoho rozmyslu* [Status of moral argumentation in classical and modern philosophical and anthropological ideas. Collisions of anthropological thinking]. Kyiv: Parapan [in Ukrainian].
10. Ellen R. (2008). Theories in anthropology and «anthropological theory». *Journal of The Royal Anthropological Institute (N. S.)*. Vol. 16. P. 387–404.